

RUDAS TAMÁS

Állam és alattvalói

SZILÁNKOK

Két vállalkozó beszélget a badacsonytördemici Tüzép-telepen: „...és képzeld, az a rohadt szemét [nyomdafestéket nem tűrő szó] nem adott kétszázezer forintot egy napi munkáért! Volt pofája azt mondani, hogy más százezerért is megcsinálja! Hogy lehet valaki ilyen szemét...”

Jól ismert, hogy az észlelés, emlékezés, értelmezés mennyire szelektív, és valamennyien hajlamosak vagyunk meglévő véleményünkhöz, beállítottságunkhoz bizonyítékokat találni. Tehát az alábbi emlékek és gondolatok inkább csak véleményem létezését, semmint helyességét igazolják. A Churchillnek (valószínűleg alaptalanul) tulajdonított mondásra hivatkozva most kivételesen nem statisztikákat hamisítok saját kezűleg, hanem azokat a tényeket válogatom ki, amelyek támogatják az általam helyesnek tartott narratívát.

Sajnos a fenti beszélgetés végét nem volt alkalmam meghallgatni, mert megkaptam a fél köbméter mosott kavicsról szóló számlát, és nem volt több okom a pult mellett álldogálni. A beszélő minden bizonnyal valami nagy munkagép tulajdonosa volt, legalábbis erre következtetek abból, hogy felmerült, ennyit fizessenek egynapi munkáért. De az idézett vállalkozó feltehetően sohasem hallott a *tulajdonosi polgárság* társadalmi szerepéről. Úgy volt vállalkozó, tulajdonos, polgár, ahogyan azt ma Magyarországon a legtöbben teszik, tesszük. Lenézte, megvetette azt, akinek szolgáltatnia kellett volna, és igyekezett üzleti partnerét lehúzni, megvágni, becsapni. Átverési szándékát az alárendeltség

és kiszolgáltatottság generációkon keresztül gyakorolt érzése tette számára elfogadhatóvá, sőt morálisan felsőbbrendűvé.

Egy másik jelenet is felsejlik válogatott emlékeim között. A hazai liberális közgazdászok színe-java gyülekezik egy egyetemi dékán szobájában, és terveket szőnek arra, hogyan fogják az állammal megfinanszíroztatni a piac mindenhatóságát bizonyító kutatásaikat, meg az erre alapozó oktatást. *A képzettségi polgárság...*

Ez a kis írás a két klasszikus polgárságfogalom mellett bevezet egy újat: a *lenyúlási polgárság* fogalmát használja annak a társadalmi csoportnak a leírására, amelynek tagjai tulajdonukat vagy képzettségüket a lenyúlás, átverés eszközöként használják, és illusztrálja, hogy a lenyúlás, és egyúttal a megvetés tárgyai a nagyobb polgárok esetén az állam és az állam segítségével megszerezhető források, a kisebbek esetén pedig saját társadalmi csoportjuk tagjai. Rámutat továbbá arra is, hogy a lenyúlási polgárság az államot éppen a külföldi támogatások és a társadalom más csoportjaitól származó adóbevételek lenyúlása érdekében működteti, valamint arra, hogy miként támogatja ezt a rendszert a mitikus állam ideája, azé a mitikus államé, amelynek nem polgárai, hanem alattvalói vannak.

A rendszerváltás bővületében, de már a '90-es évek második felében a Tárki egyik fontos kutatása szólt az államról és polgáraitól. Azt vizsgálta, hogy a polgárok mennyit tudnak az állam bevételeiről és kiadásairól, és ők maguk mire mennyit fordítanak. Azóta egyre inkább úgy tűnik nekem, hogy a polgárok kapni szeretnének az államtól, nem pedig adni, és ehhez tulajdonuk vagy képzettségük elsősorban eszközként, ürügyként szolgál. Ezek a polgárok az államot mint a politikai közösség demokratikus intézményét megvetik, és egyúttal lehúzni, átvágni, becsapni igyekeznek.

Normális körülmények között az államtól összességében nem lehet többet elvenni, mint amennyit valaki befizetett, és az, hogy

kinek milyen lesz az egyenlege, a társadalmi csoportok közötti erőviszonyokon múlik. Annak érdekében, hogy mások befizetési kényszere-hajlandósága fenntartható legyen, olyan ideológiákat kell működtetni, amelyek az államnak közvetlenül nem ellenőrizhető, célszerűségi és hatékonysági kritériumoktól mentes szerepet tulajdonítanak. Az ideológiához való viszony (mely csoportok hozzák létre, működtetik, terjesztik az ideológiát, és mely csoportok válnak ennek rabjává) az erőviszonyok része, az erőviszonyok megváltoztatására irányuló kísérletek nemegyszer ideológiai harc formájában jelentkeznek. A lenyúlás sikerétől való egzisztenciális függés és a lenyúlást támogató ideológiákba vetett vakhit teszi a polgárokat alattvalókká. Alattvalókká, akik vagy terjesztik, vagy elhiszik (ritka esetben mindkettő), hogy az államnak a polgárok érdekeitől elkülönülő saját érdekei, céljai és szükségletei vannak, amelyeket az alattvalóknak a saját közvetlen érdekeikkel szemben is ki kell elégíteniük. Alattvalóvá tesz az állami pénzek lenyúlására alapozó megélhetés és felhalmozás is, mert függő állapotot feltételez, és egyúttal konzervál. Ebben az értelmezésben teljesen racionális, hogy az államot megtestesíteni igyekvő politikusok hűbérúrként viselkednek, sőt aki nem viselkedik így, annak esélye sincs sikeres politikai karrierre. A hűbérúr a racionálisan meg nem közelíthető, de az adókkal táplálandó érdek és érték letéteményese, akit kézcsoókkal és szünetésnapj szentmisével kell és lehet imádni.

Az elmúlt évtized azonban nem tekinthető normálisnak Magyarországon. A mindenkori kormányzat óriási összegeket osztogatott és osztgat szét¹ anélkül, hogy azokat adó formájában valakitől be kellett volna és kellene szednie. A rendszerváltást

¹ Ezt a kormányzati monopóliumot kezdte ki az úgynevezett civil szervezetek közvetlen támogatása. Érdekes volt, amint a kormányzat óriási nyelvi leleménnyel a pénzosztásban részt vevő, illetve a pénzből részesülő szervezeteket kormányellenesnek nevezte. Ez a kifejezés valószínűleg nem általános céljaikra vonatkozott, hanem ennek a monopóliumnak a kikezdésére.

követő, uniós csatlakozási eufóriában azt vártam, ez az óriási ajándék társadalmi békét, gyors fejlődést fog hozni, hiszen minden társadalmi csoport lényegesen többet kaphat az államtól (pontosabban az állam által működtetett csatornákon keresztül), mint amennyit befizet, és nem számítottam a fent leírt rendszer kiteljesedésére. Tévedtem.

Persze nem gondoltam arra, hogy az EU-támogatások korszaka már a harmadik olyan periódus, amelyben a külföldről érkező pénz nem zéró összegűvé teszi a „ki mennyit fizet be, és ki mennyit vesz ki” játékot. Előbb a Szovjetunió pártja és kormányai támogatták a kelet-európai kirakat-gazdaságokat a saját lakosságuk kizsákmányolása árán (elsősorban szinte korlátlan felveszőképességgel és a világgpiacitól független árakkal), majd a nyugati országok adtak szíves kölcsönöket, éppen a Szovjetuniótól való eltávolodás támogatására. Közismert, hogy az ilyen támogatások fejleszthetik is a gazdaságot, de konzerválhatják is az elavult termelési kapacitásokat. És – mint oly sok harmadik világbeli ország esetében – nálunk is a lenyúlási polgárság kialakulásának kedveztek.

A lenyúlási polgárság fogalma nem alternatívája a tulajdonosi és a képzettségi polgárság fogalmának. Míg az utóbbiak a polgárrá válás két lehetséges útját, más nézőpontból a polgárság két fő funkcióját írják le, addig az előbbi elsősorban az államhoz fűződő viszonyt írja le. A lenyúlási polgárság túlárazott állami megrendelések vagy támogatások megszerzésére törekszik; abban a rendszerben, amelyben az államnak van pénze a lenyúlási polgárság tagjainak anyagi vagy szellemi szolgáltatásait a reális ár felett megfizetni, a lenyúlási polgárság alattvalóként viselkedik, és a számonkérhetetlen állam mítoszának fenntartásával másokat is alattvalóvá igyekszik tenni. Így még nagyobb előnyhöz próbál jutni, mintha csak a külső forrásokra aspirálna: még újraelosztási előnyökre is szert tehet. Tulajdonát vagy képzettségét ehhez csak eszközként használja.

A lenyúlási kis- és nagypolgárságot érhetjük tetten például azoknak az állam által fizetett kutatóknak a munkájában, akiknek eredményei annyira fontosak és mélyek, hogy nem is publikálhatók; azoknak az orvosoknak a tevékenységében, akik privát vállalkozás keretében értékesítik az államilag, azaz közös pénzből kifizetett vizsgálatokat; vagy abban, hogy a magyar autópályák használati díja magasabb, mint az osztrákoké.

Az államról alkotott egyik nézet, hogy okos és felelős emberek eldöntik, hogy ha már egymás közelében laknak, akkor bizonyos dolgokat közösen intéznek. Ideiglenesen megbíznak személyeket, hogy a közös ügyeket intézzék, de vigyáznak, hogy az állam nevében senki se kreáljon olyan érdekeket, amelyek a lakosság közvetlen érdekeivel nem egyeznek. Igyekeznek kevés adót fizetni, és annak elköltését szigorúan ellenőrzik. Az adóelkerülés, az állami megrendelések túlárazása súlyos bűnöknek számítanak. Ezt a konstrukciót nevezhetjük racionális államnak.

Egy másik nézet, hogy valamely magasabb akarat hozta létre az államot. E nézetből az következik, hogy az államnak nem lényegi feladata tűzoltóság vagy nyugdíjrendszer működtetése, hanem ehelyett ama bizonyos magasabb szándék beteljesítése a fő cél. Következésképpen nem az a jó állampolgár, akik befizeti az adóját, és annak racionális felhasználását ellenőrzi, hanem az, aki kérdezősködés nélkül hisz az eredetmítoszban (politikai jobboldal) vagy a küldetésben (mára már teret veszített politikai baloldal), és hajlandó az ebből a mítoszból különböző politikusok által levezetett szükségleteket finanszírozni. Ez az állampolgár pedig nem polgár, hanem alattvaló. És persze az alattvalónak eszébe sem jut ellenőrizni, hogy az adójából a Szent Korona kényelmesebb elhelyezéséről gondoskodnak-e, vagy éppen túlárazott útépítéseket finanszíroznak. E nézet fókuszában jelenleg az „ezeréves magyar államiság” és „a magyar mint államalkotó nemzet” toposzok állnak, amelyek hagyományosan a szomszédos országok lakóinak lenézésével társulnak, és úgy tűnik, nem renge-

ti meg őket korábbi előnyünk csökkenése vagy abszolút lemaradásunk jövedelem, egészség és tudás szempontjából. Még akkor sem, ha ennek a lemaradásnak a jelentős része a(z egyesek számára) mitikus és (a mások által) lenyúlható állam működésére vezethető vissza.

A mitikus állam lényege nem az, hogy mitikus, tehát korlátlanul osztható javakat (pl. európaiság, hazaszeretet, nacionalizmus) oszt, hanem hogy korlátlanul ígér osztani olyan javakat, amelyek korlátlanul nem oszthatók, de éppen mitikus volta miatt nem lepleződik le. A mitikus állam fő haszonélvezője nem a mítoszok teremtésével, fenntartásával, terjesztésével foglalkozó infrastruktúra (egyházak, hazafias szervezetek, ősmagyar csoportosulások), hanem a lenyúlási polgárság, amelynek tagjai újraelosztási előnyökhöz jutnak. Hogyan lehet ezt az előnyt a tömegdemokrácia keretei között politikai ciklusokon átívelően fenntartani? Úgy, hogy a lakosság túlnyomó többsége megelégszik az újraelosztási ígéretekkel (most lehet fűtés-korszerűsítésre pályázni, több százezer család fog 10 vagy 20 millió forintot kapni stb.). Megelégszik, mert őszintén hisz abban, hogy az állam funkciója az újraelosztás, vágyik arra, hogy ennek ő is kedvezményezettje legyen, és megelégszik ennyivel, mert a mitikus államnak alattvalói vannak, nem polgárai, akik az ígéreteknek sem lehetséges, sem valós voltát nem kéri számon az államon.

A jelenlegi állam működése minden korrupst (azaz romlott) eleme ellenére nem diszfunkcionális, hanem megfelel a lenyúlási polgárság igényeinek, és a mitikus állameszmére irányuló igénynek is. Az utóbbi igény szerepe az előbbi igénynek való megfelelés lehetővé tétele. A két nézetet egyaránt kiszolgálni – a politikai többség megszerzésének és megtartásának biztos záloga. Aki bármelyikről is lemond, kisebbségbe kerül, és veszít.

Ezek a jelenségek nemcsak a nagy- és középpolgárság, hanem a kispolgárság szintjén is tetten érhetők. A kispolgárság éppúgy támogatója lehet a lenyúlható állam működtetésének a mitikus

állameszmény elfogadásával és a kényszerűen befizetett adók elköltésének ellenőrzéséről való lemondással. Kevésbé fér hozzá a lenyúlásból származó előnyökhöz, csak kisebb mértékű úgynevezett támogatásokhoz (fűtés-korszerűsítés) vagy ezekre vonatkozó ígéretetekhez jut hozzá, de ezt saját társadalmi csoportjára irányuló lenyúlással, sőt megvetéssel kompenzálja. Ki ne találkozott volna a vendéget megvető pincérrel (részben mert ezt a vacakot megeszi, részben mert csóró, és nem ad fejedelmi borralót), vagy az autóst lenéző szerelővel (mert ilyen ronccsal jár, és megérdepli, hogy egy fél óra munkáért kettőt számlázzanak)? De ugyanide tartozik a betörés után helyszínelő rendőr, aki elmondja, hogy a betörők elfogására nincs esély, majd elegáns mozdulattal átadja névjegykártyáját, amely szerint esténként riasztóberendezések szerelésével foglalkozik.

Jó nevű nyugat-dunántúli szálloda étterme, karrierpincér érkezik elzsirosodott fekete öltönyben, arcán megvetéssel lecsapja elem a tányérra. Majd rám pillant, és talán érzékeli, hogy úribb nép vagyok, szája lebiggyed, visszalép az asztalhoz, és megigazítja a tányérra, hogy az úgy álljon, ahogy a pincériskolában valaha tanulta. Közben engem figyel, és én ezeket a szavakat képzelem a szájába: „Na, te marha, hát ez kell neked? Ilyen értelmetlen fakszni?! Hát majd erre megnyílik a pénztárcád, amilyen hülye vagy.” Érdekes, amit Karácsony Sándor ír: „A magyar vendéglátás titokzatos, megmagyarázhatatlan, felfoghatatlan, szinte transzcendens magja a mi egyetlen eladható idegenforgalmi portékánk. Az, hogy nálunk a vendég nem vendég, hanem családtag. [...] Te vagy az úr, sokkal inkább, mint akármelyik másik pontján a világnak, de ugyanakkor nincsenek szolgálid. Még a gondolatod is ellesik, de próbálj csak parancsolni, még a pénzedért se fogsz kapni semmit. A magyar pincérnek is ennyi a varázsa: nem kiszolgál, hanem megvendégel. [...] Nem ő a te szolgálid, hanem te vagy az ő vendége. A magyar észjárás tétele ez: nem vagytok egymásnak sem alá-, sem fölrendeltjei, egymás mellé rendelték

vagytok, két ember, egyik a másikhoz képest. Ez a megejtő, ennek van valami kimondhatatlan varázsa: ekkora úr nincs másutt a világon, aki mégis hajlandó volna kiszolgálni. Úr és mégis szolga. Szolga és mégis úr. Te is ugyanígy vagy, ó idegen vendég. Úr vagy egyfelől, míg nem akarsz úr lenni. Semmibe se igen vesznek, más oldalról mégis körülötted forog a világ, érzed.”²

Az igazán figyelemreméltó ebben a szövegben nem az, hogy igaz-e az állítás, vagy nincs-e benne túl sok árvalányhaj, hanem az, ahogyan az egyenlőséget, a mellérendeltséget is az alávettség keretében definiálja. Egyszerre fölé- és alárendelt, úr és szolga. A polgári viszonyokra jellemző partnerség, az egyenlő értékek cseréje fel sem merül, helyett a mitikus állam eszméjére rimelő mitikus nép- és néplélekfogalmak (mintha lenne olyan, hogy magyar vendéglátás), az úr és szolga toposzok szerepelnek.

A vendéglői helyzet azért különösen érdekes témánk szempontjából, mert a pincérnek felszolgálnia kell anélkül, hogy szolgának érezné magát – és anélkül, hogy a vendég őt szolgának tekintené. A helyzet kezelése a legmagasabb szintű polgári erényeket kívánná mindkettejüktől, ezek hiányában azonban gyorsan belecúszik az úr–szolga viszonyba. A polgárosodottság mértékét egy országban nemcsak a közbeszerzések lebonyolításának módja, hanem az éttermi helyzet is jól mutatja. Alattvalók vagyunk, vagy polgárok. Nem lehet nem emlékezni Ady Endre soraira: „Ez a hőkölő harcok népe / S mosti lapulása is rávall [...] // – Betyár urai így nevelték / Nem rúg vissza, csak búsan átkoz [...] // – Ezért a népért ugysis mindegy / Ebsorsot akar, hát – akarja.”³

Vajon van-e néplélek? Vagy társadalmilag meghatározott viselkedési minták vannak? És vajon ki látta őket jobban, Karácsony vagy Ady?

² Karácsony Sándor (1942, 2002), *Ocsúdó magyarság*, Budapest, Széphalom Könyvműhely. Az idézetet Lányi Gusztáv egy publikálatlan írásában találtam.

³ Ady Endre, *A hőkölés népe* (részlet). Az idézet jól illusztrálja mondanivalómat, de igazság szerint Ady azt kívánta, hogy az utolsó sorban szereplő állítás ne legyen igaz.

De az állam, illetve a nevében eljáró politikusok is foglyai az alattvalóknak. A lakosság, a szavazópolgár meggyőzése a várható lenyúlási, illetve támogatási lehetőségekről eszköz a hatalom megszerzésére és megtartására, ugyanakkor az alattvalókat ellátandó, pátyolgatandó teherré teszi. Ez „a mindenki többet kap tőlünk, mint amennyit befizet nekünk” látszat az EU-támogatások jelenlegi szintjén valamennyire fenntartható, de nyilván nem sokáig. Hogy az állam osztogatni tudjon, magas adókat kell szednie, és szed is, függetlenül attól, hogy a jelenlegi kormány az adóztatást eltolta a jövedelemtől a fogyasztás megadóztatásának irányába. De mivel az állam elsősorban osztogatást ígér, nem térhet ki az elől a gondolat elől, hogy a menekült, aki más országokban bizonyos mértékig a hiányzó munkaerő pótlásának lehetőségét jelenti, Magyarországon szükségszerűen ellátandó, eltartandó teher, akiktől az országot (azaz az osztogató állam illúzióját) meg kell védeni, hiszen letelepedésük után több embernek kellene osztogatni, úgyhogy egynek-egynek kevesebb jutna. Ezért aztán kiváló ellenségnek is, elvégre a zsebünk bánná, ha idejőnnének.

Ugyanakkor az osztogatási ígéreteknek még részleges megvalósítása is csak a mitikus állam irracionális módján lehetséges. Ezért van az, hogy míg egy racionálisan működő állam egyik legfontosabb feladata bizonyos közszolgáltatások jó minőségű működtetése lenne, aminek egyik feltétele, hogy a szolgáltatások nyújtói ne szembesüljenek reálbérük előre beprogramozott csökkenésével, Magyarországon a közalkalmazottak fizetésében nincs automatikus inflációs korrekció. Ha ennek elmaradását valamelyest pótolja a kormány, az hűbéri adomány. Az már csak az általános szemfényvesztés része, hogy amikor egy nagyjából 30%-os beígért béremelés 70%-ának megadásáról döntenek, azt 70%-os béremelésként találják.

A szemfényvesztés nem polgári erény, és az alattvalók ebből a szempontból sem különböznek az általuk működtetett állam-

tól. De azért elraktározott tapasztalataim között vannak jók is. Emlékek, amelyek szereplői olyan polgári erényeket csillantottak meg, mint a saját munkájuk (és nem saját átverési potenciáljuk) okán érzett büszkeség, a jól végzett munka öröme, a kuncsaft érdekének szem előtt tartása a saját azonnali haszon vágya helyett. Ezek a szolgáltatók hol a képzettségi, hol a tulajdonosi polgársághoz tartoztak, hol mindkettőhöz, de gyakran voltak kispolgárok vagy egyszerű alkalmazottak is. Ilyen tapasztalatokat elsősorban Budapest belvárosában szereztem. Persze a budapesti belvárosból nem látom az igazán szegényeket és kiszolgáltatottakat, meg azokat, akik ilyennek érzik magukat. Ezt mondhatjuk úgy, hogy olyan korlát, amely a fizikai térben elfoglalt helyzetemből következik. A társadalmi térben elfoglalt pozícióból pedig egy másik korlát következik: igazán nagy lenyúlókkal is ritkán találkozom. Lehet, hogy ezt az egészet csak képzelem?